

УДК 930.2:94(477)''11''

DOI <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2024.25.4520>

УТВОРЕННЯ КИЄВО-РУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ І СТАНОВЛЕННЯ РУСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (ЗА ПОВІДОМЛЕННЯМИ ПОВІСТІ ВРЕМЕННИХ ЛІТ І БЕРТИНСЬКИХ АННАЛІВ)

Ольга ЩОДРА

Львівський національний університет імені Івана Франка
катедра давньої історії України та спеціальних галузей історичної науки
вул. Університетська, 1, Львів, 79000, Україна
e-mail: olgashchodra@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-0551-9392

Інформація недатованої частини Повісті временних літ і свідчення середньовічних зарубіжних джерел вказують на те, що процес формування Руської держави розпочався в середині I тисячоліття, коли в Середньому Подніпров'ї утворилося поляно-руське князівство. В літописному оповіданні про князя Кия і заснування Києва зафіксовані реальні історичні події, які відображають початковий етап формування Русі. Їх історичну основу підтверджує, зокрема, загальний контекст слов'янсько-візантійських відносин в середині I тисячоліття і повідомлення візантійських авторів про перебування слов'янських вождів на службі у візантійських імператорів, які корелюються з інформацією літописця про прийом князя Кия правителем Візантії. Середньовічні польські хроністи Ян Длугош і Мацей Стрийковський, які, ймовірно, використовували оригінальний текст ПВЛ, а не пізніші виправлені копії, також вважали князя Кия засновником поляно-руської династії. Вони вказують, що її представники довго правили в Києво-Руській державі, що Аскольд і Дір були нащадками князя Кия. До початку IX ст. Русь уже трансформувалася в державу імперського типу. Про це свідчать Бертинські аннали, в яких під 839 р. міститься перша в західноєвропейських хроніках датована згадка про Русь. Автор хроніки, повідомляє, що того року до імператора франків Людовика Благочестивого прибуло руське посольство. Правителя русів він титулує "королем" і "хаканом". В середньовічній Європі королівський титул свідчив про правителя незалежної держави. Другий тюркський титул "хакан", що відповідав європейському імператорському, наголошував імперський характер Руської держави (Руського каганату) і вказував на те, що під владою її правителя перебували інші володарі, які платили Києву данину.

Ключові слова: князь Кий, утворення Києво-Руської держави, Руська імперія, Повість временних літ, Бертинські аннали.

Одним із актуальних завдань сучасної української історіографії є створення цілісної концепції історії України, у якій вагоме місце займатиме історія української державності. Ґрунтовне висвітлення тисячолітньої історії української державної традиції буде найкращою відповіддю на російську експансію на історичному фронті і спростуванням російських міфів про те, що українці не є державотворчою нацією і не мають власної державної традиції. Найбільш тривалий державотворчий період в історії України припадає на середньовічну епоху, на

час існування Києво-Руської держави. Критичний аналіз історіографічної традиції і, насамперед, російської і радянської історичних схем Русі спонукає до перегляду низки вузлових питань її історії, зокрема, датування початків формування Руської держави і становлення Руської імперії.

У сучасній українській історіографії порівняно небагато наукових праць, присвячених початковій історії Русі. Теоретичні проблеми досліджень висвітлюються в публікаціях Л. Войтовича¹. Низку статей дослідник присвятив походженню Рюрика і ролі скандинавського чинника в заснуванні Русі². Спеціальним дослідженням теми є “Нариси початкової Русі” О. Толочка³. Автор піддає критичному аналізу ПВЛ, зокрема, літописні повідомлення IX–X ст. Він вважає, що суттєві лакуни у висвітленні цього періоду історії Русі спричинені недостатньою поінформованістю літописця про події кількох століть давнини. Водночас О. Толочко оминає увагою не менш важливу джерелознавчу проблему ПВЛ: виправлення, а точніше фальсифікації оригінального літописного тексту його численними переписувачами. Початкова історія Русі розглядається автором в руслі ідеї гарвардського професора Річарда Пфайпса про Русь як торговельну корпорацію, яку пізніше розвивав у своїх працях О. Пріцак. Проведені дослідником паралелі між діяльністю скандинавів у Східній Європі в IX ст. і діяльністю торговельних компаній ранньомодерної доби, зокрема, “Компанії Гудзонової затоки” в XVII ст. видаються надмірною модернізацією середньовічної Скандинавії, яка не підтверджується джерельним матеріалом. Проблеми формування Києво-Руської держави, зокрема, роль скандинавів, хронологія і географія процесу розглядаються також в статтях і монографії О. Щодри⁴.

Попри дослідження впродовж більш як трьох століть і велику історіографію, що налічує сотні наукових розвідок, історія Русі не позбавлена дискусійних, а навіть – нерозв’язаних проблем. З одного боку, це зумовлено об’єктивними

¹ Леонтій Войтович, “Проблеми історичної термінології: Київська Русь, середні віки, княжа доба, віче”. *Історичні записки. Збірник праць Східноєвропейського національного університету імені Володимира Даля*. (2007), 15, 13–32; Леонтій Войтович, “Дискусія про ранню державу”. *Княжа доба*. (2011), 4, 7–16.

² Леонтій Войтович, “Рюрик: легенди і дійсність. Стан дискусії на початку XXI ст”. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. (2005), 7, 25–35; Леонтій Войтович, “Вікінги в Центрально-Східній Європі: проблеми Ладоги і Плісеська”. *Археологічні дослідження Львівського університету*. (2009), 12, 79–101; Леонтій Войтович, “Походження династії Рюриковичів: нові штрихи до старих суперечок”. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. (2013), 48, 13–44.

³ Алексей Толочко, *Очерки начальной Руси*. (Київ, Санкт-Петербург: Издательство “Лаурис”, 2015).

⁴ Ольга Щодра, “Між норманізмом і антинорманізмом: проблема походження Русі у світлі писемних джерел”. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. (2019). 19–20, 115–139; О. Щодра, *Імперія русів: передісторія і початки становлення. Проблеми слов’язнозначства*. (2020). 69. 64–98; О. Щодра, *Слов’яни і Русь в ранньому середньовіччі. Передумови і початки формування імперії русів*. (Львів: ПП Сорока Т. Б., 2021).

чинниками: втратою оригінальних вітчизняних літописних пам'яток, зокрема, Повісті Временних Літ, яка дійшла до нас у виправлених копіях у складі літописних зведень (найраніший список – Лаврентіївський – створений в 1377 р.). Відомо, що оригінальний літописний текст уже невдовзі після його створення зазнав кількох редагувань, кожне з яких, як і подальші переписування ПВЛ, супроводжувалося не лише випадковими, а й свідомими виправленнями тексту. В процесі редагувань, ймовірно, були суттєво змінені перші датовані статті ПВЛ під 852 р. і 862 роками, на яких ґрунтується традиційне датування початків Києво-Руської держави другою половиною IX ст. Стаття 852 р., у якій згадується про похід князя Аскольда на Константинополь, починається словами, що від цієї події “стала називатися Руська земля”. Однак цьому твердженню суперечить стаття 862 р., яка містить легенду про прикликання варягів. У ній вказується, що “од тих варягів дістала назву Руська земля”. У вказаних статтях є й інші суперечності та нелогічності. Так, Аскольд, який за літописною версією був боярином і васалом Рюрика, правив у Києві і здійснив похід на Константинополь раніше (у 852 р.), аніж його володар з'явився на півночі Східної Європи і почав правити в Ладозі (862).

Важлива інформація про початки формування Києво-Руської держави збереглася в недатованій частині ПВЛ. У ній після розповіді про розселення слов'ян літописець зосереджує увагу на історії поляно-руського союзу племен, на діяльності князя Кия, засновника полянської правлячої династії і міста Києва. Він наголошує на походженні Кия і вказує, що його приймав візантійський імператор⁵. Проаналізувавши літописну розповідь та інформацію зарубіжних писемних джерел, дослідники дійшли висновку, що в ПВЛ згадується історична, а не легендарна постать⁶. Про це, зокрема, свідчать наведені літописцем факти політичної біографії Кия, які добре вписуються у загальний контекст слов'янсько-візантійських взаємин в середині I тисячоліття і підтверджуються повідомленнями візантійських середньовічних авторів про перебування слов'янських вождів на службі у візантійських імператорів. Інформація ПВЛ і зарубіжних писемних джерел дає можливість встановити приблизну хронологію подій, пов'язаних з діяльністю князя Кия. Так, П. Толочко і Б. Рибаків відносили їх до другої половини V–першої третини VI ст., до правління імператора Анастасія⁷. Римські монети, карбовані в часи його правління і знайдені на найдавнішому городищі на території міста – на Замковій горі – є вагомим аргументом цієї версії. М. Брайчевський датує городище Кия і його діяльність другою половиною VI–першою третьою VII ст., часами імператорів Маврикія і Юстиніана I, коли відбувалася масштабна слов'янська колонізація Балканського

⁵ *Повесть временных лет. По Лаврентиевской летописи 1377 г.* (Москва–Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1950), 12–13.

⁶ Михайло Брайчевський, *Вибрані твори*. (Київ, Нью-Йорк: Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 1999), 83–111; Петро Толочко, *Київська Русь*. (Київ: Абрис, 1996), 51.

⁷ Петро Толочко, *Київська Русь*, 50–51.

півострова⁸. Тоді ж з'являються згадки про русів у “Гетиці” Йордана⁹ і в “Церковній історії” сирийського історика Захарія Ритора¹⁰. Той факт, що обидва автори VI ст. виділяють їх серед племен, які жили на півдні Східної Європи, свідчить про те, що руси у той час, мабуть, вже були домінуючим племенем поляно-руського об'єднання. Можливо, воно входило до складу королівства антів. На думку М. Брайчевського поляно-руське об'єднання і було королівством антів, а антами візантійські автори називали полян¹¹. Правдоподібно, що найменування “анти” не було самоназвою, оскільки воно не закріпилося за слов'янами регіону і недовго (до початку VII ст.) згадувалося у візантійських джерелах.

Розвиток державотворчих процесів у Середньому Подніпров'ї в середині I тисячоліття підтверджують також археологічні джерела, зокрема, городища і скарби того періоду. Так, Мартинівський (V ст.) і Хацковий (VII ст.) скарби свідчать про поглиблення процесів соціальної диференціації в поляно-руському об'єднанні і появу заможної правлячої верстви. На той час в королівстві антів вже встановився династичний спадковий характер влади, тобто, відбулася інституалізація державності¹². В період правління князя Кия Русь заявила про себе на міжнародній арені. За повідомленням літописця, князя Кия з почестями приймав у Константинополі імператор Візантії.

Логічно припустити, що в первісному тексті літопису після розповіді про діяльність князя Кия, згадувалися також і його нащадки. Однак в наявних списках ПВЛ історію Києво-Руської держави переривають повідомлення про події на півночі Східної Європи. Так, під 862 р. з'являється легенда про прикликання варягів, географія якої пов'язана з басейном Волхова. За легендою, на запрошення місцевих племен в Ладогу, Ізборськ і в Білоозеро прийшли правити три брати-варяги: Рюрик, Трувор і Синеус. Згодом Рюрик заснував нову столицю в Новгороді і після смерті братів почав правити одноосібно.

На думку дослідників, в первісному тексті Нестора легенди про прикликання варягів не було, її вставив в літопис пізніший, як припускають, новгородський редактор, який керувався політичними мотивами¹³. З допомогою легенди він намагався змістити географію початкової Русі з Середнього Подніпров'я в басейн Волхова, наголосивши роль Ладоги і Новгорода в процесі формування Руської держави. Частиною легенди про прикликання варягів, ймовірно, є й літописна стаття 882 р. про похід Олега з Новгорода на Київ. Обидві частини

⁸ Михайло Брайчевський, *Вибрані твори*, 95.

⁹ “Iordanis”. *De origine aktibusque getarum*. 129. *The Latin Library* <https://www.thelatinlibrary.com/iordanes1.html>

¹⁰ Нина Пигулевская, *Имя Рус в сирийском источнике VI века. Академику Борису Дмитриевичу Грекову ко дню семидесятилетия*. (Москва: Наука, 1952), 42–48.

¹¹ Михайло Брайчевський, *Вибрані твори*, 391–436.

¹² Михайло Грушевський. *Історія України-Руси*. Т. 1. (Київ: Наукова думка, 1991), 368–369, Alexander Avenarius, *Die Avaren in Europa*, (Bratislava; Veda, 1974), 55.

¹³ Алексей Шахматов, *Сказание о призвании варягов*. (Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии Наук, 1904), 2.

легенди спростовує той факт, що у IX ст. Новгород на Волхові не існувало, місто було засноване не раніше кінця X – першої половини XI ст.¹⁴

В ПВЛ в першій датованій статті (852 р.) зберігся, ймовірно, фрагмент, первісного тексту про похід Аскольда на Константинополь. Однак і в ньому є сліди виправлень. Так, пізніший редактор “зробив” князя Аскольда боярином Рюрика, а щоб легітимізувати правління Рюрикового боярина в Києві вставив у літописний текст легенду про хозарську данину, яку поляни, нібито, платили хозарам, і від якої їх пообіцяв звільнити Аскольд. Жодні інші джерела, зокрема й хозарські, не містять згадок про полянську данину хозарам у IX ст., навпаки, зарубіжні джерела спростовують цей міф, про що піде мова далі.

Факт виправлення пізнішим редактором біографії Аскольда засвідчують зарубіжні джерела. Так, за інформацією польського хроніста Яна Длугоша, який, вочевидь, мав у своєму розпорядженні оригінальний первісний текст ПВЛ або ж невідоме зарубіжне джерело, “після смерті Кия, Щека і Хорива, їх сини і внуки, що йшли по прямій спадковості, володіли Руссю багато років, аж поки своєю чергою успадкування не перейшло до двох рідних братів Аскольда і Діра”¹⁵. Мацей Стрийковський також двічі згадує про те, що Аскольд і Дір представляли полянську династію Києвичів¹⁶. Версію польських хроністів про приналежність Аскольда і Діра до полянської династії киевичів підтримали О. Шахматов, П. Толочко, М. Тихомиров і Б. Рибаків.

Аналіз повідомлень ПВЛ і польських хронік підводить до висновку, що літопис, зазнавши численних правок та редагувань, ймовірно, втратив частину первісного тексту, у якому висвітлювалася початкова історія Русі. Однак навіть, збережена у ньому фрагментарна інформація, яка корелюється з повідомленнями оригінальних зарубіжних джерел, дає підстави для датування початків історії Києво-Руської серединою I тисячоліття. До початку IX ст. вона вже являла собою велику імперію, що територіально зрівнялася з Візантією і Імперією франків. Докази військової могутності та торговельної активності Русі в першій половині IX ст. знаходимо в низці візантійських і арабських джерел, у яких зафіксовані морські походи русів проти Візантії та їх торговельні експедиції до Багдада і країн арабського Сходу¹⁷.

У контексті студії найбільший інтерес становить повідомлення Бертинських анналів. Це є продовженням франкських королівських хронік і описують події від 839 до 882 років. Особлива цінність анналів у тому, що вони збереглися в

¹⁴Леонтій Войтович. “Гольмгард: де правили руські князі Святослав Ігорович, Володимир Святославович та Ярослав Володимирович”, *Український історичний журнал*. (2015), 3, 37–55.

¹⁵*Jana Długosza kanonika krakowskiego Dziejow Polskikh ksiag dwanascie*, T. 1. (Kraków: w Drukarni W. Kirchmauera, 1867), 51.

¹⁶*Kronika Polska, Litewska, Zmodska I wszystkiej Rusi Macieja Strykowskiego*. T. 1. (Warszawa: Nak. G. L. Gluksverga, 1846), 112–113, 115, доступ отримано 20 квітня 2023 р. <https://books.google.com/.../KronikaPolska-Litewska-ZmodskaIwszy.htm>

¹⁷Ольга Щодра, *Слов’яни і Русь в ранньому середньовіччі*, 112–155.

оригінальному списку. Їх автори, на відміну від більшості західноєвропейських хроністів, мали доступ до ширшого кола джерел, а тому не обмежувалися історією окремої церкви чи регіону, а описували важливі політичні події, що відбувалися в Імперії франків і в сусідніх європейських державах.

В Бертинських анналах Русь згадується у статті під 839 р. Інформація анналів є настільки важливою, що історики, до якої б історичної школи вони не належали, не мають права ігнорувати її. Автор статті Пруденцій був придворним капеланом і літописцем імператора Людовика Благочестивого, сучасником та свідком описуваних подій. Він був добре поінформований про справи імператорського двору та європейську міжнародну політику. Пруденцій повідомляє, що 18 травня 839 р. до Інгельгейма “прийшли послы греків, відправлені від імператора Теофіла, а саме Теодосій, єпископ Кальцедонської митрополії, і спатарій Теофаній, несучи з відповідними подарунками до імператора листа; імператор з честю прийняв їх в Інгельгеймі у п’ятнадцяті календи червня... Він (Теофіл) також послав з ними деяких людей, які себе, тобто свій народ, називали Рос, яких їх король, іменованій Хаканом, послав раніше (до візантійського імператора) заради того, щоби вони проголосили про дружбу до нього”¹⁸. Як вказує Пруденцій, руські послы “змогли отримати прихильність імператора (Теофіла)”, а тому він у своєму листі просив Людовика Благочестивого дати послам можливість повернутися додому в Русь через володіння франків. “Він не захотів, щоби вони потрапили у велику небезпеку, через те, що шлях, яким вони йшли до нього в Константинополь, вони здійснили серед варварів, дуже жорстоких і страшних народів”. За інформацією Пруденція, імператор франків, розпитавши послів, і дізнавшись, що вони з народу свеонів (Sueonum), запідозрив їх у шпигунстві і затримав до з’ясування всіх обставин. Про подальшу долю посольства хроніст не повідомляє.

З Бертинських анналів зрозуміло, що руське посольство спочатку відвідало Візантію, де його прийняв імператор Теофіл. Оскільки у той час навігація в Чорному морі була можлива лише влітку і в перші місяці осені, для того, щоби потрапити до Інгельгейма в травні 839 р., руські послы мали прибути до Візантії влітку 838 р. Як вказував у листі до Людовика Благочестивого, візантійський імператор, посольство прибуло до Константинополя “заради дружби”, що мовою середньовічної дипломатії означало – для укладення мирної угоди. Як видно з листа імператора Теофіла, статус руського посольства не викликав у греків жодних сумнівів, як і його мета – розвиток економічних і політичних відносин з Візантією. Повідомлення Пруденція, що руські послы здобули прихильність візантійського імператора дозволяє припустити укладення у 838 р. русько-візантійського договору, а похід Аскольда у 860 р. мав на меті відновити і продовжити його дію. Доказом певних русько-візантійських домовленостей і укладення угоди в 838 р. є поява в середині IX ст. руських найманців серед

¹⁸ *Annales Bertiniana. Prudentii Tresensis episkopi, annals, 835–861. Monumenta Germaniae Historica*. T. 1. (Hannover: impensis Bibliopoli Hahniani, 1896), 434.

особистих охоронців візантійського імператора. Отже, повідомлення Бертинських анналів є не лише першою в західноєвропейських джерелах датованою згадкою про Руську державу, вони також вказують на ймовірний мирний договір між Руссю і Візантією, укладений у 838 р.

За свідченням Пруденція, візантійський імператор Теофіл прийняв руських послів і уклав із ними угоду, він також особисто потурбувався про безпечне повернення посольства в Русь. Порушивши традицію, імператор залишив руських послів зимувати в Константинополі, оскільки через загрозу з боку варварських племен традиційний шлях в Русь через Чорне море і Дніпро був закритий (ймовірно, через угрів – *Авт.*). Навесні наступного 839 р. імператор Теофіл відправив руських послів у супроводі візантійських високопосадовців до імператора франків, у листі до якого просив посприяти безпечному поверненню посольства в Русь через володіння франків (очевидно, через землі Подунав'я, де володіння франків межували з ареалами слов'ян – *Авт.*).

Уже сам прийом руських послів імператором Візантії свідчить про високий політичний статус володаря Русі і його держави. А те, що Теофіл проявив ще й неабияку турботу про безпеку послів вказує на велику зацікавленість Візантії у відносинах з Руссю. Зважаючи на авторитет і прохання візантійського імператора, імператор франків теж прийняв руських послів. Його придворний літописець Пруденцій зафіксував назву народу, який представляли послы – “роси”. Особливу увагу Пруденцій звертає на титул володаря росів, якого називає королем, водночас вказуючи на ще один його титул – “хакан” (*Chakanus*). Відомо, що у середньовіччі титули правителів відігравали вагомий роль, оскільки вони відображали політичний статус держав і їх місце в міжнародній політичній ієрархії. У Європі в той час королями називали володарів незалежних держав. Незалежний статус Русі наголошує також титул правителя “хакан”. Цей тюркський титул, що відповідав європейському – “імператор”, означав незалежного абсолютного володаря, якому підкорялося багато племен. У Європі першої половини IX ст. він міг з'явитися лише у правителя держави, сусідньої з Хозарським каганатом. Цим титулом наголошувалася його рівність із правителем Хозарії і незалежність від нього, що спростовує міф про данину, яку, нібито, сплачували поляни хозарам в середині IX ст. Титул “хакан” ставив володаря Русі в один ряд з європейськими імператорами, а його використання не залежало від рішення папи римського, як того вимагала середньовічна європейська політична традиція. Отже, повідомлення Бертинських анналів свідчить про те, що в 830-х роках Руська держава вже була великою імперією, правитель якої представлявся на міжнародній арені імператорським титулом “хакан”.

Бертинська хроніка фактично спростовує норманську теорію утворення Русі, засновану на літописній легенді про прикликання варягів у 862 р., оскільки її автор зафіксував кількома десятиріччями раніше не лише існування Києво-Руської держави, а й її трансформацію в Імперію русів – Руський каганат. В контексті норманської теорії немає логічного пояснення поява у володаря Русі

тюркського титулу “хакан”, який був не характерний для середньовічної Північної Європи і, зокрема, Скандинавії, розташованої за тисячі кілометрів від тюркського світу. Свого часу критики норманської теорії, зокрема, Д. Іловайський вважали, що якщо в 839 р. на півдні Східної Європи існував народ Русь, керований хаканом, то норманська теорія втрачає будь-який сенс¹⁹.

Прихильники норманської теорії, починаючи від її засновника Г. Байера, ігноруючи найважливішу інформацію в повідомленні Пруденція, наголошують його другорядні деталі. Так, Г. Байер акцентував увагу на тому, що послі “від народу рос” називалися свеонами (sveonum), що, на його думку, означало, що вони були шведами і підтверджувало норманську версію походження Русі. Інші норманісти, зокрема, датські дослідники В. Томсен і А. Стендер-Петерсен підтримали головну ідею Г. Байера про шведське походження Руської держави, однак вони, беручи до уваги інформацію Пруденція, датували її утворення ранішим періодом – кінцем VIII–початком IX ст.²⁰

Представники сучасного норманізму, які визнають джерельну цінність Бертинських анналів, також намагаються трактувати їх інформацію як ще один доказ заснування Русі (Руського каганату) норманами вже у першій половині IX ст. Найбільш популярною є версія про її розташування в басейні Волхова, де, нібито, були засновані два центри Руської держави – Ладога і Новгород. Сучасні представники норманської теорії, так само як і їхні попередники, ігнорують той факт, що руські послі, назвавшись свеонами, тим самим вказали, що вони не були росами, тобто, не належали до народу “рос”, який представляли. Якщо припустити, що свеони були шведами, то треба визнати, що в хроніці Пруденція шведи і руси виступають під різними найменуваннями, як різні народи. Отже, руси не були шведським племенем, як це бездоказово стверджують норманісти.

У контексті дипломатичних середньовічних практик питання етнічного походження руських послів не має особливого значення і є другорядним. М. Грушевський, аналізуючи повідомлення Пруденція, вказував, що зазначені в ньому свеони були лише найманцями на службі у руського кагана²¹. Такий погляд поділяють і сучасні дослідники, зокрема, провідний німецький археолог-славист Й. Геррман. На його думку, повідомлення Бертинських хронік про послів-свеонів означає тільки те, що “в Київській Русі скандинави вступали на службу до княжої дружини”²². Найголовніша інформація, яку зафіксували аннали Пруденція, це ступінь державного розвитку Русі, правитель якої титулувався королем і імператором, і дипломатичну місію якої у 838–839 рр. приймали візантійський і франкський імператори.

¹⁹ Див.: Ольга Щодра. *Слов'яни і Русь в ранньому середньовіччі*, 265.

²⁰ Vilhelm Thomsen. *Der Ursprung des russischen Staates* (Cötha: F. A. Perthes, 1879); Adolf Stender-Petersen, “Das Problem des ältesten byzantinisch-russisch-nordischen bewiehungens”. *X Congresso Internazionale di Scienze Storiche*. Т. 3. (Roma, 1955), 165–187.

²¹ Михайло Грушевський, *Історія України-Руси*. Т. 1. (Київ: Наукова думка, 1991), 397–399.

²² Йоахим Херрман, “Славяне и норманны в ранней истории Балтийского региона”. *Славяне и скандинавы*. (Москва: Прогресс, 1986), 50.

Оскільки свідчення Бертинських анналів про існування Русі в першій половині IX ст. спростовують традиційну норманську теорію, яка базується на літописній легенді 862 р., деякі з її сучасних представників намагаються дискредитувати аннали Пруденція, як джерело. Вони називають їх інформацію сумнівною, а Руський каганат – “не більше ніж історіографічним фантомом”²³. Водночас ці дослідники з повною довірою сприймають літописну легенду про прикликання варягів, яка, як уже вказувалося, була пізнішою вставкою в ПВЛ з метою фальсифікації початкової історії Русі. Інакше як політично заангажованою таку позицію не назвеш.

Шведська версія походження руських послів також є дискусійною. Розуміння під “sveonum” виключно шведів, є некоректною модернізацією середньовічного тексту. Якщо б послі були шведами, то в Інгельгеймі вони б називалися норманами, тобто іменем, яким франки звикло називали всіх скандинавів. Підозріле ставлення Людовика Благочестивого до послів-свеонів також свідчить не на користь шведської версії. Адже імператор франків добре знав шведів, оскільки у 829 р. на прохання шведського короля відрядив до Бірки християнську місію єпископа Ансгарія. Під час місії, що тривала три роки, Ансгарій регулярно інформував імператора про політичну ситуацію в Швеції²⁴. Посланець Людовика, мабуть, знав би про засновану шведами у Східній Європі державу Русь і інформацію про неї доніс би до Людовика Благочестивого, якщо б така “шведська Русь” насправді існувала.

Можна припустити, що свеонами Пруденція могли бути германці – свеби, представники одного з найбільших германських племен, назва якого стала

самоназвою шведів і німців (шваби). Войовничі свеби здавна сусідили з дунайськими слов'янами і могли найматися на службу до руських князів. Однак і ця версія дискусійна, оскільки античні автори розрізняли германців-свебів і свеонів. Так, за даними Тацита, свеби жили на Рейні, а свеони – “серед океану (Балтійського моря) за ругіями і лемовіями”²⁵. Тобто, назви “свеони” і “свеби” означали різні племена. У німецьких хроніках IX ст. свеонами називаються і германці, і інші племена південного узбережжя Балтики, Верхнього Дунаю та Рейну. Існує також версія, що свеонами Пруденція могли бути сваріни давніх авторів, або свари Географа Ровенського, які жили на південному узбережжі Балтики²⁶. Отже, нема вагомих підстав під свеонами розуміти виключно шведів, оскільки цим іменем античні і середньовічні автори позначали різні народи балтійського узбережжя, зокрема, й острівних балтійських слов'ян. З останніми Русь мала тісні торговельні зв'язки, вони часто поступали на службу до руських

²³ Владимир Петрухин, “Русский каганат”, скандинавы и Южная Русь: средневековая традиция и стереотипы современной историографии”. *Древнейшие государства Восточной Европы*, (Москва: Восточная литература РАН, 2001), 127–142.

²⁴ *Mag. Adami gesta Hammenburgensis ecclesiae Pontificum. Monumenta Germaniae Historica. T. VII.* Hannoverae: in pensia bibliopoli avlici Hahniavi, MDCCCXLVI, 292–293.

²⁵ Ольга Щодра, *Слов'яни і Русь в ранньому середньовіччі*, 368.

²⁶ Там само, 268–269.

правителів. Слов'яни Балтійського Помор'я, а особливо мешканці островів Фембри (нім. Фемарн) і Руяни (нім. Рюген), славилися не лише торгівлею, а й піратством. Вони неодноразово воювали з франками, що могло спричинити підозріле ставлення Людовика Благочестивого до послів-свеонів. Жодна з версій походження руських послів не спростовує того очевидного факту, що вони не належали до народу "рос" і були найманцями на службі у правителя Русі.

Посольство Русі до візантійського імператора і імператора франків є не лише переконливим свідченням існування Києво-Руської держави в першій половині IX ст., а й доказом її важливої ролі в міжнародному житті, оскільки Візантія встановлювала дипломатичні відносини і укладала угоди лише з тими державами, у військово-політичному або торговельному союзі з якими була особливо зацікавлена. У той час руський правитель уже мав мати достатній військовий потенціал і матеріальні ресурси, щоб привернути увагу Візантії і схилити імперію до укладення договору. Як вважають дослідники, в першій половині IX ст. під його владою перебувало багато слов'янських племен і за розмірами території Русь зрівнялася з Візантією і Імперією франків. За свідченнями арабських джерел, руські торговці тримали в своїх руках міжнародну торгівлю хутром та були його головними постачальниками в арабські країни, а Києво-Руська держава мала торговельний і військовий флот, необхідний для організації міжнародної торгівлі і військових походів²⁷. Використовуючи свій економічний і військовий потенціал правитель Русі добивався від Візантії вигідних торговельних умов. Щоб отримати торговельні преференції, він також скористався несприятливою для Константинополя ситуацією у чорноморському регіоні, що склалася після арабських завоювань. Тобто, руське посольство 838–839 рр. і укладення першого русько-візантійського договору були не випадковими подіями, а наслідком продуманої зовнішньополітичної стратегії Русі. Одним із її головних результатів був також перехід до нового етапу розвитку Києво-Руської держави, ознакою якого стало перетворення Русі в імперію, що від початку X ст. була територіально найбільшою державою середньовічної Європи.

Традиційні уявлення про утворення Русі в другій половині IX ст., витоки яких сягають XVIII ст., часів становлення російської імперської історіографії, і базуються на літописній легенді про прикликання варягів, спростовуються інформацією середньовічних писемних джерел, зокрема, повідомленнями недатованої частини ПВЛ і франкських Бертинських анналів. Інформація недатованої частини літопису в поєднанні з даними інших середньовічних джерел дає підстави для висновку, що процес формування Києво-Руської держави розпочався набагато раніше – в середині I тисячоліття, коли в Середньому Подніпров'ї утворилося поляно-руське князівство на чолі з Києм, засновником правлячої династії і столичного центру – Києва. У часи князя Кия Русь вперше

²⁷ Ольга Щодра, *Слов'яни і Русь в ранньому середньовіччі*, 112–154.

вийшла на міжнародну арену і встановила відносини з Візантією. В першій половині IX ст., за свідченнями Бертинських анналів, Києво-Руська держава вже являла собою велику імперію, з інтересами якої рахувалася Візантія. Процес трансформації поляно-руського князівства в Руську імперію (Руський каганат) мав бути доволі тривалим і охоплював не одне десятиліття або й століття. Підкорення та приєднання до Русі численних племен та становлення Імперії русів розпочалося задовго до 839 р., коли це зафіксувало повідомлення франкського літописця Пруденція.

Важливу інформацію про початкову історію Русі містять твори середньовічних арабських географів і істориків. Деякі з них, як наприклад, праці “арабського Геродота” аль-Масуді у східноєвропейській історіографії використовувалися лише фрагментарно. Фахові українські переклади арабських текстів, а також переклади візантійських і західноєвропейських середньовічних джерел є необхідною умовою розвитку вітчизняних студій з історії Києво-Руської держави. Опрацювання фондів зарубіжних архівів також можуть розширити джерелознавчу базу досліджень.

THE FORMATION OF THE KYIVAN RUTHENIAN STATE AND THE RISE OF THE RUTHENIAN EMPIRE (ACCORDING TO THE TALE OF BYGONE YEARS AND THE ANNALS OF BERTIN)

Olga SHCHODRA

Ivan Franko National University of Lviv
Department of Ancient History of Ukraine and Archival Studies
79000 Universytetska St, 1, Lviv, Ukraine
e-mail: olgashchodra@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-0551-9392

The undated portion of the Tale of Bygone Years and the testimony of various medieval foreign sources suggest that the formation of the Rus' (Ruthenian) state began in the mid-1st millennium, with the establishment of the Polian-Rus principality in the Middle Dnieper region. The chronicle's account of Prince Kyi and the founding of Kyiv reflects actual historical events that mark the early stages of state formation in Rus' (Ruthenia). This historical foundation is corroborated by the broader context of Slavic-Byzantine relations during the mid-1st millennium, as well as by Byzantine authors' reports regarding the service of Slavic leaders to Byzantine emperors. These accounts align with the chronicler's information about Prince Kyi's reception as a ruler by the Byzantine Empire.

Medieval Polish chroniclers, such as Jan Długosz and Maciej Strykowski, who likely had access to the original text of the Tale of Bygone Years rather than later interpolated copies, also identify Prince Kyi as the founder of the Polian-Rus' (Ruthenian) dynasty. They claim that Kyi's descendants ruled for an extended period in Kyivan Rus', with Askold and Dir being direct descendants of Prince Kyi.

By the early 9th century, Rus' (Ruthenia) had already evolved into a polity resembling an imperial state. This is evidenced by the Bertin Annals, which provide the earliest dated reference to Rus'

(Ruthenia) in Western European chronicles under the year 839. The chronicler describes the arrival of a Ruthenian delegation to Emperor Louis the Pious, noting that the ruler of Rus' was referred to as both a "king" and "khagan". In medieval Europe, the title of "king" signified the ruler of an independent state, while the Turkic title "khagan", analogous to the European imperial title, highlighted the imperial nature of the Rus' (Ruthenian) state (commonly referred to as the Ruthenian Khaganate) and indicated the subordination of other lords who paid tribute to Kyiv under its ruler's authority.

Keywords: Ruthenian, Prince Kyi, formation of the Kyivan Rus' (Ruthenian) state, the Ruthenian Empire, Tale of Bygone Years, Bertin Annals.

REFERENCES

- Avenarius, A. K. *Die Avaren in Europa*. Bratislava: Veda, 1974. 282. (in German)
- "Annales Bertiniae. Prudentii Tresensis episcopi, annals," *Monumenta Germaniae Historica* T. I. Hannover: impensis Bibliopoli Hahniani, 1896, 429–54. (in Latin)
- Braichevskiy, M. Yu. *Vybrani tvory*. Kyiv, Nyu-York: Vydavnychiy dim "Kyievo-Mohylianska akademii", 1999. (in Ukrainian)
- Herrman, J. "Slavyane i normany v rannej istorii Baltijskogo regiona". *Slavyane skandinav*. Moskva: Progress, 1986. 8–129. (in Russian)
- Hrushevskii, M. S. *Istoriia Ukrainy-Rusy*. T. 1. Kyiv: Naukova dumka, 1991. (in Ukrainian)
- "Iordanis". *De origine aktibusque getarum*. *The Latin Library* <https://www.thelatinlibrary.com/iordanes1.html> (in Latin)
- Jana Długosha kanonika krakowskiego *Dziejow polskich ksiąg dwanascie*. T. I. Krakow: wDrukarni Czasu W. Kirchmauera, 1867. (in Polish)
- Kronika Polska, Litewska, Zmodska i wszystkich Rusi Macieja Strykowski*. Warszawa: Nak. G. L. Gluksverga, t. 1. 1846, dostup otrymano: https://books.google.com/.../KronikaPolska_Litewska_ZmodskaIwszy.htm (in Polish)
- "Mag. Adami gesta Hammenburgensis ecclesia Pontificum". *Monumenta Germaniae Historica*. T. V²². Hannoverae: impensis bibliopoli avlici Hahniani, MDCCCXLVI, 267–389. (in Latin)
- Petruhin, V. Ya. "Russkij kaganat", skandinav i Yuzhnaya Rus: srednevekovaya tradiciya i stereotipy sovremennoj istoriografii. *Drevnejshie gosudarstva Vostochnoj Evropy*, 1999. Moskva: Vostochnaya literatura RAN, 2001, 127–142. (in Russian)
- Pigulevskaya, N. V. "Imya Rus v sirijskom istochnike VI veka". *Akademiku Borisu Dmitrievichu Grekovu ko dnyu semidesyatiletya*. Moskva: Nauka. 1952, 42–48. (in Russian)
- Povest vremennyh let. Po Lavrentievskoj letopisi 1377 g.* Moskva-Leningrad: Izdatelstvo Akademii Nauk, 1950. (in Vetus Slavic)
- Shahmatov, A. A. *Skazanie o prizvanii varyagov*. Sankt-Peterburg: Tipografia Imperatorskoj Akademii Nauk, 1904. (in Russian)
- Shchodra, O. "Mizh normanizmom i antynormanizmom: problema pokhodzenia Rusi u svitli pysemnykh dzherel". *Naukovi zoshyty istorychnoho fakultetu Lvivskoho universytetu*. (2019), 19–20, 115–139. (in Ukrainian).
- Shchodra, O. "Imperiia rusiv: peredistoriia i pochatky stanovlennia". *Problemy slov'ianoznavstva*. (2020), 69, 64–98. (in Ukrainian)
- Shchodra, O. M. *Slov'iany i Rus v rannomu seredniovichchi. Peredumovy i pochatky formuvannia imperii rusiv*. Lviv: PP Soroka T. B., 2021. (in Ukrainian)
- Stender-Petersen, A. Das Problem des altesten bysantinisch-russisch-nordischen Beziehungen. *X Congresso Internazionale di Scienze Storiche*. Roma. T. 3. 1955, 165–187. (in German)

- Thomsen, Vilhelm. *Der Ursprung des russischen Staates*. Cotha: F. A. Perthes, 1879. (in German)
- Tolochko, P. P. *Kyivska Rus*. Kyiv: Abrys, 1996. (in Ukrainian)
- Voitovych, L. V. "Riuryk: lehendy i diisnist. Stan dyskusii na pochatku XXI st". *Naukovi zoshyty istorychnoho fakultetu Lvivskoho universytetu*. 2005, 7, 25–35. (in Ukrainian)
- Voitovych, L. V. "Problemy istorychnoi terminolohii: Kyivska Rus, seredni viky, kniazha doba, feodalna derzhava, viche". *Istorychni zapysky. Zbirnyk prats Skhidnoievropeiskoho natsionalnoho universytetu imeni Volodymyra Dalia*. 2007, 15, 13–32. (in Ukrainian)
- Voitovych, L. V. "Vikiny v Tsentralno-Skhidnii Yevropi: problem Ladohy i Plisneska". *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu*. 2009, 12. 79–101. (in Ukrainian)
- Voitovych, L. V. "Dyskusia pro ranniu derzhavu". *Kniazha doba*. 2011, 4, 7–16. (in Ukrainian)
- Voitovych, L. V. "Pokhodzhennia dynastii Riurykovychiv: novi shtrykhy do starykh superechok". *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii istorychna*. 2013, 48, 13–44. (in Ukrainian)
- Voitovych, L. V. "Golmgard de pravyly kniazi Svjatoslav Ihorevych, Volodymyr Sviatoslavovych ta Jaroslav Volodymyrovych". *Ukrainskij istorychnyj zurnal*. 3 2015, 37–55. (in Ukrainian)